

UGC Care Group 1 Journal

ISSN : 2278-6864

EDUCATION AND SOCIETY

शिक्षण आणि समाज

Vol. 45, No.3 July-September 2022

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION
J.P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

S. No.	Conter	Author's	Page No.
1	THE VALUE OF EDUCATION TO THE CHILDREN OF COMMERCIAL SEX WORKERS: AN ACTIVE, COMMUNITY-BASED STRATEGY	Rahul Singh Dr. Saheli Guha Neogi Ghatak	1
✓ 2	छत्रपती संभाजी महाराजांचे योगदान : नवीन दृष्टीने मूल्यमापन	प्रा.डॉ.सोनवणे राजाराम रामदास	8
3	भारतीय संस्कृतीचे दिव्यज्ञान- ' योग ' - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सौ.अर्चना अनिल विखे सहा.प्रा.अमोल यमाजी जाधव	13
4	पोर्टफोलिओ ज्ञानरचनावादी मूल्यमापन तंत्रावर आधारित अध्यापन कार्यक्रम विकसन व परिणामकारकता	डॉ. अमोल मांडेकर गुलाबराव श्रीरंग राठोड	18
5	A NEW GLOBAL SECURITY ARCHITECTURE POST THE UKRAINE WAR: A DESCRIPTIVE ANALYSIS	Biswadip Barkakoty Dr.Pankaj Jyoti Hazarika Farbin Sultana Begum	27
6	ROAD TRAFFIC ACCIDENTS IN SONITPUR DISTRICT OF ASSAM: ISSUES & CHALLENGES	Dr. Sanjoy Saha	34
7	A COMPARATIVE STUDY OF MENTAL HEALTH OF U.P. AND CBSE BOARD MUSLIM BOYS AND GIRLS AT ADOLESCENT LEVEL	Dr. Mumtaz Sheikh	41
8	A NEW GLOBAL SECURITY ARCHITECTURE POST THE UKRAINE WAR: A DESCRIPTIVE ANALYSIS	Biswadip Barkakoty Dr.Pankaj Jyoti Hazarika Farbin Sultana Begum	46
9	DIABETIC PERIPHERAL NEUROPATHY - AN INTRODUCTORY VIEW	Prof. Dr. S. Parimala	53

छत्रपती संभाजी महाराजांचे योगदान : नवीन दृष्टीने मूल्यमापन

प्रा.डॉ.सोनवणे राजाराम रामदास

अॅड.एम.एन.देशमुख महाविद्यालय, राजूर. ता-अकोले, जि-अहमदनगर

१) प्रस्तावना

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये छ.संभाजी महाराजांचे जीवनकार्य मे १६८० ते फेब्रुवारी १६८९ हे वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. छ.संभाजी महाराजांनी प्राणपणाने हिंदवी स्वराज्याचे संरक्षण केले व शेवटी स्वराज्याच्या प्रतिष्ठेसाठी बलिदान केले. डॉ. कमल गोखले, वा.सी बेंद्रे, ग.ह खरे, गो.स सरदेसाई प्रभृतींनी आजवर छ. संभाजी महाराजांच्या कार्याविषयी ग्रंथरचना केली आहे. वा.सी बेंद्रे म्हणतात, “संभाजी महाराजांची सांप्रतच्या इतिहासात जी फक्त दुराचारी व दुर्व्यसनी म्हणून जमा केली गेली आहे ती संपूर्णतः काल्पनिक किंवा अवास्तव आहे. या समाजाच्या अगदी उलट अशी तत्कालीन वस्तुस्थिती असल्याचे निदर्शनास येते. संभाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीचा, कदाचित आयुष्याचाही क्षण नि क्षण “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषू कदाचन ” या मनोवृत्तीनेच वेचला आणि राजभोग तर राहोच पण सामान्य गृहसुखाच्याही लाभास विनम्र राहून मोगली परचक्राला तोंड देण्यासाठी, कर्तव्यनिष्ठेने म्हणा किंवा स्वराज्यनिष्ठेने म्हणा, त्यांना सतत झगडत राहावे लागले. तसेच आपल्या भीषण मृत्यूसमयीच्या काळात धारण केलेल्या स्थित प्रज्ञेने संभाजीमहाराजांनी “स्वधर्म निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” या गीतावचनाची अति तेजस्वी अशी जाणीव करून देऊन महाराष्ट्राच्या प्रतिकारातील चैतन्य जागृत राखले”.^१ तथापि छत्रपतीसंभाजी महाराजांच्या कार्याचे यथार्थ मूल्यमापन करण्यात आलेले नाही. या लेखात छ. संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचे नवीन दृष्टीने मूल्यमापन करण्याचे ठरविले आहे. हा नवीन दृष्टिकोन तत्कालीन राजकीय घडामोडींपेक्षा सामाजिक परिस्थितीवर भर देणारा आहे.

२) समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन-

अलीकडे इतिहासाच्या संशोधनात राजकीय इतिहासपेक्षा सामाजिक इतिहासाला अधिक महत्त्व दिले जाते. सामाजिक इतिहासाची स्पष्ट करतांना Brockhington Dictionary Of World History या जागतिक इतिहासाच्या कोषात म्हटले आहे “सामाजिक इतिहासही एक इतिहासाची ज्ञान शाखा आहे. त्यामध्ये लोकांच्या जीवन जगण्याच्या व कार्यकरण्याच्या स्थितीचे आकलन केले जाते. राज्यातील घटना व घडामोडीपेक्षा लोकजीवनावर या ज्ञानशाखेत अधिक भर दिला जातो.”^२ मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत असे संशोधन झालेले नाही. छ.संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचे पुनरावलोकन करताना येथे तत्कालीन परिस्थितीवर भर द्यावयाचा आहे. या कोषात पुढे म्हटले आहे. “१८ व्या शतकात राजकीय व धार्मिक इतिहासावर भर दिला जात होता. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी लोक कशाप्रकारे जीवन जगत होते व कार्य करत होते याच्या अभ्यासाला प्रारंभ झाला.”^३ या अनुशंगाने येथे छ. संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचा अभ्यास करावयाचा आहे. गो.स.सरदेसाई म्हणतात, “छ. संभाजीमहाराजांची कारकीर्द छ.शिवाजीच्या इतकीच किंबहुना जास्त अभ्यसनीय आहे. इतिहास म्हणजे मानवी घडामोडींचा वृत्तांत होय. यशापयश नेहमीच मनुष्यास साध्य असते असे नाही. अर्थात छ.संभाजीमहाराजांचा कारभार यशस्वी झाला नाही तर त्यांची कारणे शोधून काढणे इतिहासाला सारखेच अगत्याचे आहे.”^४ तथापि छ. संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचा वस्तुनिष्ठ व पूर्वग्रहापासून मुक्त होऊन अभ्यास झालेला नाही. त्याचे कारण म्हणजे संभाजीमहाराजांचे चरित्र मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिले आहे व ते छ. संभाजीमहाराजांवर वर अन्याय करणारे आहे मल्हार रामरावांचा खापर पंजोबा बाळाजी

आवजी चिटणीस हा राजारामास गादीवर बसविण्याच्या कटातील प्रमुख व्यक्ति होता. चिटणीस बखर ज्यांनी लिहिली तो छ.संभाजी महाराज गादीवर येऊ नये म्हणून झालेल्या कटात बाळाजी आवाजचा भाग होता. चिटणीस बखरी बदल जयसिंगराव पवार म्हणतात, “संभाजी महाराजांची सर्वात जास्त बदनामी कोणी केली असेल तर ती मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिलेल्या चिटणीस बखरीने”.^५

चिटणीस बखरीतील संभाजीमहाराजांचे दुराचारी, दुर्व्यसनी असे वर्णन केले आहे हे वर्णन त्यांच्यावर अन्याय करणारे आहे. डॉ.कमल गोखले म्हणतात, “संभाजी महाराजांना दूरदृष्टी नव्हती, त्यांच्या राजकीय धोरणात काही सुसूत्रता नव्हती, राजा म्हणून त्यांची कारकीर्द अयशस्वी झाली, असे त्यांच्यावर आरोप करण्यात येतात. कोणत्याही राजप्रमुखाचे धोरण आणि त्याची सुसूत्रता त्यावेळच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. त्यामुळे या संबंधात मत व्यक्त करताना राजांना कोणत्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले याचा विचार करावा लागतो.”^६ पण या परिस्थितीचे आकलन इतिहासकारांनी योग्यपद्धतीने केलेले नाही. बखरकार असोत की फार्सी लेखक असोत हे सत्य सांगण्याऐवजी विपर्यास करतात त्यांचा दृष्टिकोन पुर्वग्रह दूषित कसा आहे हे सांगताना डॉ.कमल गोखले पुढे म्हणतात, “बखरी आणि तत्कालीन फार्सी लेखक संभाजी राजांना दूषणे देत असले तरी त्याचवेळी संभाजी राजांच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल, शौर्यबद्दल, युद्ध कौशल्याबद्दल, पित्याचे शौर्य आणि स्थान त्यांचा वारसा छ. संभाजीकडे आला आणि तो तरुण राजपुत्र धैर्यवान आणि आपल्या पित्याच्या कीर्तीला शोभेल असाच आहे. त्यांचे सैनिक त्यांना जणू छ. शिवाजी समजूनच मान देतात. त्यांना छ. संभाजींच्या हाताखाली लढावयास आवडते आणि शूर कृत्याचा सन्मान करण्यात त्यांना आनंद वाटतो.”^७ हे इंग्रजांचे आणि परकीय प्रवाशांचे उद्गार यास बळकटी देतात. त्यामुळे आपणास नवा ऐतिहासिक दृष्टिकोन समजून घेता येतो.

३) छ.संभाजी महाराजांवर अन्याय करणारे काही पैलू -

छ.संभाजीमहाराज हे व्यसनी आणि अनियोजित जीवन जगत होते. असा चिटणीस बखरीतील आरोप अन्यायकारक आहे हे पुढील निवेदनावरून स्पष्ट होते चिटणीस बखरीवरून रूढ गैरसमज हे छ. संभाजींवर अन्याय करणारे आहेत हे आता इतिहासकार मान्य करू लागले आहेत. प्रा. बाहेकर एस.ए म्हणतात, “संभाजी राजांनी आपल्या कारकिर्दीत राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष केल्याने सर्वत्र बजबूजपुरी माजुन विस्कळीतपणा आलेला होता. अशी समजूत रूढ होती. परंतु उपलब्ध कागदपत्रांच्या अभ्यास केल्यास त्या रूढ समजूतीला काही आधार राहत नाही.”^८

श.ना. जोशी यांनी संपादन केलेल्या छ.संभाजीकालीन पत्रव्यवहार या संदर्भात लक्षणीय आहे. एक लष्करी अधिकाऱ्यास लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी म्हटले आहे “राजश्री मोरेश्वर गोसावी वास्तव्य श्री. ता॥ कर्हपठार येथे कुटुंबेसी राहताती तरी तुम्ही येताजाता त्यांच्या माणसास व सेतापोतास, गुराढोरास काडीची तपवीस देत न जाणे.”^९ व अशा प्रकारची कितीतरी उदाहरणे देता येतील याचा आधार घेऊन प्र.न. देशपांडे म्हणतात, “छ.संभाजीमहाराजांनी आपल्या नऊ-वर्षांच्या कारकिर्दीत राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष केलेले आढळत नाही. सतत चाललेल्या युद्धामुळे स्वराज्यातील मुलखाची नासधूस झाली होती, गावेच्या गावे ओस पडली होती. लोक परागंदा झाले, त्यातच दुष्काळ, अवर्षण इत्यादी निसर्ग प्रकोपामुळे सामान्य जनता हवालदिल झाली होती. छ.संभाजीमहाराजांनी जनतेला दिलासा दिला.”^{१०} याबाबतची कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील.

प्रा. एस. ए. बाहेकर यांचे मत यास पृष्टी देणारे आहे. “पूर्वीप्रमाणे आपल्या पित्याच्या काळातील अष्टप्रधान आणि प्रशासन व्यवस्था कायम होती. पित्याच्या धोरणाचा पुरस्कार त्यांनी केलेला होता. असे तत्कालीन कागदपत्रावरून स्पष्ट होते.”^{११} छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रगत धोरणाचा छ. संभाजी राजांनी गतीने पुरस्कार केला व ही धोरणे उचलून धरली

इतकेच नव्हे तर संभाजी राजांच्या कारकिर्दीत अत्यंत धामधुमीच्या काळात आणि प्रतिकूल परिस्थितीत न्यायव्यवस्था निर्भीडपणे आणि निर्भयपणे न्याय निवाडा करीत होती असे उपलब्ध कागदपत्रातून स्पष्ट दिसते.”^{१२}

४) छ.संभाजीमहाराजांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन -

छ.संभाजीमहाराजांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन अत्यंत प्रगत व काळाच्या पुढे होता. छ. शिवाजीराजांच्या पुढे जाऊ एक पाऊल पुढे टाकले प्रा. बाहेकर म्हणतात “इतकेच नव्हे तर छ. संभाजी महाराज स्वराज्याच्या राज्यकारभारात दक्षच होते असे नाही तर त्यांचा राज्यकारभार प्रागतिक स्वरूपाचा होता. त्यांनी आपल्या राज्यात गुलामांच्या व्यापाराला बंदी घातली होती”.^{१३} ही प्रगतीक धोरणे त्यांच्या पुरोगामी लढाईचे उदा: म्हणून सांगता येईल. मोगल मराठा संघर्षात मंगळवेढ्याच्या मुस्लिम बांधवांना स्वराज्याच्या सेवेत सामील होण्याचे आवाहन केले होते. या ऐतिहासिक घटनेवरून स्पष्ट होते की, छ.संभाजीराजांनी आपल्या वडिलांच्या गौरवशाली परंपरेला धरून सर्व जाती जमातीतील प्रजाजणांना सर्वधर्मसमभावाने वागविले त्यांचा दृष्टिकोन मानवतावादी होता.^{१४} याप्रकारच्या धोरणामुळे त्यांनी धर्मांतर थांबवून नवीन दृष्टीने सामाजिक अभिसरण घडविले.

धार्मिक क्षेत्रात पित्याच्याच क्रांतिकारक धोरणाचा पुरस्कार केला. बाटलेल्या हिंदूंना धर्मशास्त्रानुसार शुद्ध करून हिंदू धर्मात पुन्हा सामील करून घेतले. इतकेच नव्हे त्यांना एकाच पंगतीत बसवून शुद्धिभोजन देऊन त्यांना जातीत सामावून घेतले.^{१५}

हर्मुल येथील रंगो बापूजी कुलकर्णी यांस पुन्हा हिंदू धर्मात आणले त्यास शुद्ध करून घेतले प्र.न. देशपांडे म्हणतात, “शेतीव्यवसायाला उत्तेजन दिले. पुनर्वसनाचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला. छ.शिवाजी प्रमाणेच बंडखोर जहागीरदारांची छ.संभाजीने गय केली नाही. शत्रूला फितूर झालेल्या एका वतनदाराला त्यांनी देहांत प्रायश्चित्त दिल्याचा दाखला मिळतो”.^{१६} त्यांचे शेतीविषयक धोरणात अशाच प्रकारची कडक शिस्त व अनुशासन होते. याचा प्रत्यय येतो. लष्कर आणि आरमार याकडे छ. संभाजीने अधिक लक्ष पुरविले. काही किल्ले नवे बांधले.^{१७} संरक्षणाकडे पुरेसे लक्ष देऊन आपण स्वधर्म व स्वातंत्र्याचे रक्षण करू शकतो अशी त्यांची धारणा होती.

५) छ. संभाजी महाराजांचा हिंदवी स्वराज्यासाठी संघर्ष -

छत्रपती संभाजी राजांनी हिंदवी स्वराज्यासाठी संघर्ष करून एक नवा आदर्श घडवून दिला. वा.सी बेंद्रे म्हणतात “एकट्या संभाजी महाराजांनी अखिल हिंदुस्थानातील शक्ती सामर्थ्याशी हिंदवी स्वराज्यासाठी सुसंघटितपणे दीर्घकाळ दिलेल्या झगड्याचा विचार केल्यास महाराष्ट्राची अखिल हिंदुस्तानात व परदेशात गाजलेली खरी कर्तबगारी, उज्वल संस्कृती व तेजस्वी राष्ट्रीय संघटना यांच्या खऱ्या कसोटीचा आदर्श संभाजीराजांच्या कारकिर्दीत दिसून येतो.”^{१८} कमल गोखले यांच्यामते संभाजीराजे शूर होते, धैर्यवान, धाडसी, साहसी, योजक आणि निपुण होते. परंतु या सर्व गुणांबरोबर नियती त्यांच्या राजमुकुटात यशाचातुरा लावावयास विसरली होती.^{१९} पी.जी जोशी यांच्या मते, “Sambhaji was a good administrator and skilled general, who gave impartial justice to the subjects his reign ended in a tragic manner.”^{२०}

अशा प्रकारे हिंदवी स्वराज्यास नवी बैठक देण्याचे श्रेय छ.संभाजी कडे जाते. प्रा.बाहेकर एस.ए म्हणतात, “छ. संभाजी महाराजांनी आपल्या अतुलनीय शौर्याने आणि कर्तुत्वाने शिवाजी महाराजांनी घालून दिलेले मूलभूत दंडक पालन केले. आपल्या पित्याचा नैतिक, अध्यात्मिक, प्रशासकीय, राजकीय धोरणाचा शिरस्ता आपल्या कारकिर्दीत केवळ अवलंबिला नाही तर अनेक पटींनी उज्वल आणि बलशाली केला.”^{२१}

६) निष्कर्ष-

अशा प्रकारे या शोधनिबंधात असेच सूत्र मांडले आहे की छ. संभाजी महाराज हे काळाच्या पुढे असलेले राज्यकर्ते होते. त्यांनी छ. शिवाजी महाराजांच्या पुढे आणखी एक पाऊल टाकले. त्यांच्या कल्याणकारी राज्याचा आदर्श हा मध्ययुगीन समाजधारणेच्या पुढे होता. छ. संभाजी महाराज हे व्यसनी / दुराचारी व वेळकाढून होते हे सूत्र चुकीचे असून त्यांनी आपल्या प्रगत धोरणामुळे एक नवा प्रगतिशील विचार कृतीत आणला. अकबर - छ.संभाजी युती सफल झाली असती व महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला नसता तर छ. संभाजी महाराजांनी आणखी तीन-चार दशके राज्य केले असते. तथापि एका दशकात त्यांनी इतिहासावर टाकलेली छाप ही खरोखर लक्षणीय ठरते. प्रा.प्र.न देशपांडे म्हणतात “ शिवाजींच्या मृत्यूनंतर अल्पावधीतच मोगलांच्या स्वारीचे महान संकट स्वराज्यावर कोसळले स्वतः औरंगजेब आपले समुद्रासारखे प्रचंड सैन्य घेऊन दक्षिणात उतरला होता. त्याने चुटकीसरशी शाही राजवटी नष्ट केल्या. छ.संभाजींच्या पराक्रमामुळे मात्र तो डीवचत गेला. युद्ध करण्यापेक्षा संभाजीला पकडण्यासाठी त्याने डाव रचला होता. तो मोगल सम्राटाला शोभण्यासारखा नव्हता”.^{११} हे सूत्र घेऊन या अभ्यासात केलेली मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

राजकीय घटना देखील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीला महत्त्वाची असते. छ.संभाजी कालीन परिस्थितीचे हेच खरे यश होय. छ.संभाजी महाराजांचे अष्टपैलू कर्तृत्व इतिहासात अशा प्रकारे नव्याने अभ्यासले आहे.

संदर्भसूची -

- १) बेंद्रे वा.सी “श्री छत्रपती संभाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र”, प्रकाशन पी.पी एच बुकस्टॉल मुंबई -४, द्वितीय आवृत्ती १५ ऑगस्ट १९७१, पृष्ठ -५३६.
- २) Broclchampton, “Dictionary of world history”, Helicon publishing Ltd, London, 1994 page 530.
- ३) कित्ता पृष्ठ -५३०.
- ४) सरदेसाई गो.स “ मराठी रियासत”, खंड -२, पॉप्युलर प्रकाशन - मुंबई, नवीन संदर्भासाह संपादित केलेली आवृत्ती १९११, पृष्ठ -१७.
- ५) पवार जयसिंगराव, “छत्रपती संभाजी एक चिकित्सा”, सुरेमु प्रकाशन प्रथम आवृत्ती -२००५, पृष्ठ -२१.
- ६) गोखले कमल, “शिवपुत्र संभाजी”, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे चौथी आवृत्ती -२००१, पृष्ठ -४८८
- ७) कित्ता पृष्ठ -४८९.
- ८) बाहेकर एस.ए, “हुतात्मा छत्रपती संभाजीराजे काल आणि कर्तृत्व”, कसब प्रकाशन जळगाव, प्रथम आवृत्ती २८ नोव्हेंबर १९९९, पृष्ठ -३५३.
- ९) शिंदे सरकार अशोकरव “महापराक्रमी व परमप्रतापी छत्रपती संभाजीमहाराज”, श्रीधर स्वामी मुद्रनालय, कोल्हापूर, पृष्ठ १८३.
- १०) देशपांडे प्र.न “मराठ्यांचा उदय आणि उत्कर्ष”, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती १५ ऑगस्ट २००१, पृष्ठ-२०५.
- ११) बाहेकर एस.ए उपरोक्त बाहेकर पृष्ठ-३५३
- १२) कित्ता पृष्ठ ३५३